

YENİSEY YAZITLARI NASIL TARİHLENDİRİLEBİLİR?

*Erhan AYDIN**

ÖZET

Yenisey yazıtları, Yenisey Irmağı boyunca, Kırgızlar tarafından dikildiği sanılan ve bugün toplam sayısı 250'ye yaklaşan yazıtlardır. Bu yazıtlardan Uybat III (E 32) Yazıtı ilk bulunan yazıt olduğu hâlde N. Yadrintsev tarafından 1889 yılında II. Doğu Türk Kağanlığı'ndan kalan yazıtlar bulununcaya kadar bu yazıtların kimlere ait olduğu ve alfabenin niteliği hakkında pek bir şey bilinmiyordu. Thomsen'in bu alfabedeki harfleri çözmesinden sonra çalışmalar, daha çok Moğolistan bölgesi üzerinde yoğunlaşmış, bu yazıtları okuma girişimleri de olmuştur. Bu anlamda özellikle W. Radloff, S. Ye. Malov ve H. N. Orkun'un adını anmak gerekir.

Yenisey yazıtlarının tamamında herhangi bir tarih kaydı bulunmamaktadır. Belki de yazıtlarda kullanılacak kadar gelişmiş bir takvim sistemleri yoktu. Yazıtların neredeyse tamamının ortak özelliği tarihsel olaylardan çok, yazıt kahramanının yaptığı işlerden, neden öldüğünden söz edilip kahramanın ağzından aile bireylerine, yurda, göğe ve güneşe özlem anlatılmış olduğu için Türk dili uzmanlarının dışındaki araştırmacıların ilgisini pek çekmemiştir.

Bu yazıda elimizde metni bulunan 170 civarındaki yazıt ayrıntısıyla incelenmiş ve yazıt metinlerinde tarih kaydını çağrıştıracak anlatımlar üzerinde yoğunlaşmış ve en azından birkaçının hangi tarihte dikildiği belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Yenisey yazıtları, Güney Sibiryaya yazıtları, tarih kayıtları, kişi adları, boy ve halk adları.

HOW TO DATE YENISEI INSCRIPTIONS?

ABSTRACT

Yenisei inscriptions are inscriptions along the Yenisei River having a total number of 250 and thought to have been erected by the Kyrgyz. Among these inscriptions, although the first discovered one was Uybat III (E 32) Inscription, not much had been known about the characteristics of the alphabet and who they belonged to until the inscriptions remained from the Second East Turkic Khanate was found in 1889 by N. Yadrintsev. After the decipherment of the letters in this alphabet by Thomsen, researches mostly focused on the Mongolian area, and attempts were also made to read these inscriptions. In this

* Doç. Dr., Erciyes Ü. Eğt. Fak. Türkçe Eğt. Böl. El-mek: erhana@erciyes.edu.tr

sense, we should mention the names Radloff, S. Ye. Malov and H. N. Orkun.

None of the Yenisei inscriptions bear a date. Maybe they did not have advanced calendar systems to be used in the inscriptions. The common characteristic of almost every inscription is that they mention, rather than historical events, what the hero of the inscription did, why he died, and longing for family members, homeland, sky and sun as told from his mouth; as a result, they did not caught the attention of researches apart from scientists on Turkish language.

In this article, 170 inscriptions, whose texts are available, have been analyzed in detail, and our attention has been devoted to the narrations in the texts which might be dated. It has been attempted to determine at least when a few of the inscriptions were erected.

Keywords: South Siberia Inscription, Yenisei inscriptions, historical records, personal names, names of tribes and peoples.

Giriş

Yenisey yazıtları olarak bilinen yazıtların büyük bir bölümü yukarı Yenisey vadisinde, doğuda Tuva'nın başkenti Kızıl'dan 60 km. uzaklıkta bulunan Sargal-Aksı'dan başlayarak batıda Hemçik Irmağı yakınındaki Şançi kırlarına kadar 200 kilometrelik mesafede toplanmaktadır (Kormuşin 2001: 259). Bugün toplam sayısının 250'ye yaklaştığını bildiğimiz (Vasilyev 2011: 905) Yenisey yazıtları üzerinde çalışan her araştırmacı, bu yazıtların hangi tarihlerde dikilmiş olduğu sorusuna yanıt aramıştır. Özellikle, Moğolistan'daki büyük kağanlık yazıtlarından önce mi sonra mı dikilmiş olduğu sürekli tartışılmıştır. Yenisey yazıtlarındaki harflerin çeşitlilik göstermesi, Moğolistan'daki büyük kağanlık yazıtlarındaki bazı harflerin bu yazıtlarda başka sesleri karşılması gibi sorunlar üzerinde durulmuş ancak geçerli sonuçlara ulaşmak mümkün olamamıştır. Harflerdeki çeşitlilik Avrasya hattı boyunca kullanılan bir alfabe sistemi olduğu görüşünün ağırlık kazanmasına da neden olmuştur. Örneğin, W. Barthold Yenisey yazıtlarının Orhon'dakilerden daha eski olduğunu düşünür (2010: 25). P. M. Melioranskiy ve O. Donner'e göre Yenisey havzası yazıtlarındaki işaretlerin daha eskicil oluşu runik yazının Yenisey havzasında Orhon'dan önce bilindiğine tanıktır (Eren 2004: 822). L. R. Kızlasov ise Yenisey yazıtlarının çoğunun 9-10. yy.'a ait olduğunu belirtir (1960: 93-120).

I. Türk Kağanlığı döneminde Kırgızlarla nasıl bir mücadeleye girildiği hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Ancak Mukan (Sse-kin) [Mugan 木桿] Kağan zamanında 560 yılı civarında Kırgız topraklarının ele geçirildiği bilgisi kaydedilmiştir (Golden 2002: 147). II. Doğu Türk Kağanlığı döneminde ise Kırgızların yaşadıkları bölgeye iki sefer yapıldığı yönünde bir düşünce vardır. Bunlardan birincisinin 697'de diğerinin de 709-710'da yapıldığı düşünülmektedir (Giraud 1999: 252). Ancak Tonyukuk'un anlattığı Kırgız seferiyle Bilge Kağan'ın anlattığı (KT D 35-36, BK D 26-27) Kırgız seferinin aynı olduğu ve bunun da 710 yılı civarında yapıldığı da öne sürülen görüşler arasındadır (Clauson 1976: 144), (Aydın 2007: 61). Köl Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarından edinilen bilgiler ışığında Kırgızlara yapılan sefer sırasında Bilge Kağan 27, kardeşi Köl Tegin ise 26 yaşındadır (KT D 34, BK D 27). Bu durumda sözü edilen bu seferin 710 veya 711'de yapılmış olması gerekir. Öyleyse Tonyukuk da aynı seferden söz etmektedir. Çünkü hem Bilge Kağan hem de Tonyukuk, bu seferin dönüşünde Demir Kapı'ya kadar uzanan batı seferine

Turkish Studies

başladıklarını söylemektedir (KT D 36, BK D 27, T 29). Bu durumda Kapgan Kağan'ın devletin başında, Bilge Kağan'ın ise *Tarduş şad* olduğu kesindir.

Yenisey yazıtlarının tamamı göz önüne alındığında hiçbirinde herhangi bir tarih kaydı bulunmamaktadır. Bu nedenle de hangi tarihlerde yazıldığı ve dikildiği bilinmemektedir. Araştırmacılar, bu yazıtların ilk bulunduğu günden bu yana çeşitli yorumlar üretmiş olsa da tarihlendirme konusunda herhangi bir kesinlik bulunmamaktadır. Tarihlendirme konusunda en önemli çalışma kuşkusuz L. Bazin'in *Les systèmes chronologiques dans le monde turc ancien* (Budapest, 1991) adlı anıtsal eseridir. Bazin bu çalışmasının 88–116. sayfaları arasında bazı Yenisey yazıtlarındaki tarihsel ipuçlarından hareket ederek çeşitli değerlendirmelerde bulunmuştur. Bu yazıda Bazin'in ulaştığı sonuçlara da değinilecektir.

Elimizde metni bulunan 170 civarındaki yazıt üzerinde yaptığımız incelemeler sonucunda bu yazıtlardaki tarihlendirme ekseninden hareket ederek mevcut ipuçları değerlendirilecektir. Yenisey yazıtlarının bütününden hareket ederek aşağıda maddelenen konuların göz önüne alınması gerektiği düşünülmektedir:

1. Kişi adlarından hareket edilebilir. Moğolistan yazıtlarında geçen önemli kişilerin adlarıyla bu yazıtlardaki adlar karşılaştırılabilir.
2. Yazıtlarda adı geçen boy ve halk adlarından yararlanılabilir.
3. Damgalardan hareket edilebilir. Yalnız, damgalardan hareket edilmesi, yazıt kahramanının hangi boya mensup olduğunu bildirmekten başka bir işe yaramaz.
4. Yenisey yazıtları o bölgenin insanları tarafından mı yoksa Moğolistan'daki kağanlık yazıtlarında anlatılan Kırgız seferinden sonra o bölgenin yönetimini ele geçiren II. Doğu Türk Kağanlığının beyleri ve valileri tarafından mı dikildi?
5. Yazıtlarda çok nadir olsa da bazı tarihsel ipuçları nasıl yakalanabilir?

1. Kişi Adlarından Yararlanılabilir

Yenisey yazıtlarında çok sayıda kişi adı geçmektedir. Ne yazık ki bu kişi adları üzerinde henüz ayrıntılı bir çalışma yapılmamıştır. Üst düzey yönetici veya komutan adlarından hareket edilerek diğer yazıtlarda özellikle Moğolistan'daki büyük kağanlık yazıtlarındaki adlarla karşılaştırılabilir. D. D. Vasilyev, Sayan–Altay bölgesi beyleri ve yöneticilerinin adlarının geçtiği yazıtlardan birkaç örnek vermiş ve bu konuda yapılacak çalışmalar için çeşitli önerilerde bulunmuştur (2011: 902–904).

II. Doğu Türk Kağanlığı döneminde, Bilge Kağan ve Köl Tegin yazıtlarında adı geçen Bars Beg'in Kırgızların kağanı olması gerekir. Çünkü 711'de II. Doğu Türk Kağanlığı ile yapılan savaşta onun Kırgız kağanı olduğu bildirilmiştir (Butanayev – Butanayeva 2007: 81). Kırgızların ilk kağanı Bars Beg, Türk kağanı İltiş'in kızıyla evlenmiş, Köl Tegin, Bars Beg'i ve onun ordusunu yendikten sonra boş kalan Kırgız tahtına Bars Beg'in oğulları, Türk kağanının yeğenleri oturmuştur (Butanayev – Butanayeva 2007: 104). Yazıtlarda adı geçen kişiler, bölgenin insanları mı yoksa II. Doğu Türk Kağanlığı yönetiminin atadığı yöneticiler ve askerî valiler miydi? Yazıtların neredeyse tamamında sevgili eşlerinden, kutsal yer–sudan, güneş ve aydan ayrılma gibi konuların işlenmiş olması yazıt kahramanlarının o bölge kökenli olması gerektiğine tanıklık etmektedir.

Kişi adlarından hareket ederek tespit edilen ipuçları aşağıda bulunmaktadır:

Uyuk–Turan (E 3) Yazıtı'nın 6. satırında hanın, Tölböri adlı bir kimse olduğu anlaşılmaktadır. Ad veya unvan hakkında çok değişik okumalar yapılmıştır. Örn. (Potapov 1972). Ancak daha çok bir kabile adı olduğu yönündeki görüş yaygındır (Batmanov vd. 2006: 105),

Turkish Studies

(Vasilyev 2011: 902). Bazin *töl* ve *böri* sözcüklerinden oluşmuş iki sözcük olarak düşünür (1993: 39–40). Ancak han adının daha çok Tülberi okunduğu görülmektedir. Erdal Töl-böri ‘Wolfjunges’ okunup anlamlandırılabilceğini düşünür (2002: 62).

Elegest I (E 10) Yazıtı’nda adı geçen Körtle’nin de han olduğu bellidir. Körtle adı büyük olasılıkla unvan değil, kişinin adıdır. Aynı ad, Elegest II (E 52) Yazıtı’nda *Körtle sağun* ‘General Körtle’ olarak tespit edilmiştir. Körtle adı Yar–Hoto’daki runik grafitilerde de geçer. Erdal’ın verdiği 5. grafiti şöyledir: *körtlä çor kunçuy yanışam a äsänim ötükän* “Körtle çor. (my wife (??), my return, oh. My well-being. Ötüken (?))” (Erdal 1993: 97).

Yenisey yazıtlarında geçen han adlarından biri de Kara Kan’dır. Uybat I (E 30) Yazıtı’nın 4. satırında yazıt kahramanı, Kara Kan’a elçi olarak gittiğinden söz etmektedir. *erdemın aynın? élinde kara kanka barıpan* “Kahramanlığıyla Angın ülkesinde (oturan) Kara Han’a varıp” cümlesinde geçen Kara Kan’ın kimliği konusu oldukça karışıktır. Kara Kan adı Tuba III (E 37) Yazıtı’nın 1. satırında da geçer: *kara kan içreği ben ezgene* “Ben Kara Han’a bağlıyım. (Adım) Ezgene.” Yazıt kahramanı yazıtın 3. satırında kendisinin Türgeşlerden olduğunu bildiriyor. Bazin, Kara Kan’ın Türgeşlerin kağanı El Etmiş Kutlug Bilge olduğunu düşünür. Bazin’e göre Kara Kan, Ezgene adlı bir beyi elçi olarak göndermiştir (1991: 92-93). H. Salman da Bazin’den hareket eder ve bu öneriyi benimser (1998: 80). N. Useev de Kırgızlarla Türgeşler arasında karşılıklı elçiler göndererek ilişki içerisinde bulduklarını belirtir (2010: 1519). Bazin’in belirttiği El Etmiş Kutlug Bilge 742-748 yılları arasında saltanat sürmüştür. Türgeşlerle Kırgızlar arasındaki ilişkinin ne yönde olduğunu bilmek mümkün olmasa da Uybat I (E 30) ve Tuba III (E 37) yazıtlarında Türgeş adının geçmesi Kara Kan’ın Türgeş kağanı El Etmiş Kutlug Bilge olduğuna yeter derecede destek sağlar mı? Tuba III (E 37) Yazıtı’nda yazıt kahramanının Kara Kan’a bağlı, adının Ezgene ve Türgeş halkından olduğu belirtilmiştir. Kara Kan adı Uybat I (E 30) Yazıtı’nın 4. ve 5. satırdaki *erdemın aynın? élinde kara kanka barıpan* “Kahramanlığıyla Angın ilinde Kara Han’a varıp” ve *yalavaç barıpan kelmediniz begimiz* “Elçi (olarak) gidip gelmediniz beyimiz” cümlelerinden anlaşıldığı kadarıyla Kara Kan *ayın* adlı bir yerde oturmaktadır. Uybat I (E 30) Yazıtı’nın 4. satırının ikinci sözcüğü Radloff’tan beri neredeyse bütün nâşirlerce *üçün* okunmuştu. Vasilyev’in verdiği fotoğraflarda ise açıkça *ñn²* harfleri seçilmektedir (1983: 65 ve 104). Yenisey yazıtlarıyla ilgili yayım çalışmalarının son örneklerinden biri olan Kormuşin’in 2008 yılı çalışmasında da *üçün* okunmuştur (2008: 122). Malov’un yer adının ardındaki sözcük grubunu *il arada* okuyuşu Clauson’un sözlüğüne böyle almasına neden olmuştur: *él ara:da* ‘from within the realm’ (ED 196a–b). Clauson’un *él ara:da* okuyuşunda tespit edilen *r¹* ünsüzünün *n²* olduğu anlaşılmış ve Yenisey yazıtlarının Malov’dan sonraki nâşirleri tarafından *él arada* değil de *ilinde* biçiminde okunmuştur. Krş. (Vasilyev 1983: 25 ve 65), (Kormuşin 2008: 122). N. Bazilhan’ın verdiği estampaj görüntüsünde de *üçün* okumaya elverişli bir yazım bulunmaktadır. http://irq.kaznpu.kz/show_big.php?fn=copies/553.gif.

Yazıtın kopyalarını alanlarca farklı şekilde belirlenmesi sözcüğün *ayın* mı yoksa *üçün* mü olduğunu tespit edebilmeyi imkânsız hâle getirmektedir. Kara Kan’ın oturduğu yerin belirlenmesinde başka ipucu bulunmamaktadır. Sonuç olarak taşın üzerindeki harflerin kâğıda aktarılması sırasında rötüş yapıldıkça, harfler olduğu gibi verilmedikçe bu yer adının varlığını anlamak, en azından yazıtı görmeden mümkün olamayacaktır. Ancak yer adı olarak değerlendirdiğimiz *ayın* sözcüğünün ardındaki sözcük, *élinde* olduğuna göre önündekinin *üçün* olması herhâlde mümkün değildir. Ancak *ayın*’ın neresi olduğunu anlamak imkânsızdır.

Uybat III (E 32) Yazıtı’nın 8. satırında geçen *él çor élije k¹<...> erdemın üçün yokladı* “El Çor ülkesine <...> kahraman olduğu için göğe yükseldi.” El Çor adı, Küli Çor Yazıtı’nın 24. satırında da geçmektedir: *kagan inisi él çor tegin kelip ulayu tört tegin kelip ışvara bilge küli çorug yoglat<d>ı bedizin bedizet<d>i olort<d>ı* “<...> kağanın kardeşi El Çor Tegin gelip ve diğer dört

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/2 Spring 2012

prens gelip Işvara Bilge Küli Çor'un cenaze törenini yaptı, yazıtını süsletti, (yazıtı) oturttu (dikti).” biçiminde okunup anlamlandırılabilir cümleye göre 3. satırda adı geçtiği öne sürülen kağanın, El Çor adında bir kardeşi olması gerekir. Küli Çor'un cenaze törenini yapmak üzere gelen dört teginin de kağanın oğulları olduğu düşünülebilir. Ancak 24. satırda özellikle belirtilen *kagan inisi el çor* ifadesi yalnızca El Çor'un kağanın kardeşi olabileceğini düşündürmektedir. Eğer Küli Çor Yazıtı'nın 3. satırında adı geçen kağan Kapgan ise, Kapgan'ın El Çor adında bir kardeşi olup olmadığı sorusuna yanıt aramak gerekir. Liu'nun verdiği Doğu Türkleri soyağacında İteriş'in Kapgan'dan başka 3 kardeşinin daha olduğu anlaşılmaktadır. Kapgan'ın ise 4 oğlu olduğu belirtilmiştir (2006: 571). Drompp'un verdiği bilgiye göreyse Kapgan'ın iki oğlu vardır (1991: 104). Ōsawa, Kapgan'ın, İnel kagan, Tonga Tegin ve Yogashi adlarında üç oğlu olduğunu bildirir (2011: 618). Bilge Kağan'ın ise Yiran (伊然) ve Tengri [Dengli] (登利) adlarında iki oğlu olduğu bilinmektedir (Drompp 1991: 103). Liu'ya göreyse Bilge Kağan'ın adı bilinmeyen bir oğlu daha vardır (2006: 571).

S. Gömeç'e göre yazıtta adı geçen El Çor'un, Bilge Kağan ve Köl Tegin'in bir başka kardeşi olma olasılığı zayıftır. Eğer böyle olsaydı kendi yazıtlarında bundan bahsetmeleri gerekirdi. Bu durumda Kapgan ve Elteriş'in bir başka kardeşi olmalıdır (1999: 268). Gerçekten de anılan kişi eğer Bilge ve Köl Tegin kardeşlerin bir başka kardeşi olsaydı herhâlde *çor* unvanını değil de *tegin* unvanını taşıması gerekirdi. Gömeç ayrıca Uybat III (E 32) Yazıtı'nın 8. satırında geçen El Çor ile Küli Çor Yazıtı'nda geçen El Çor'un aynı kişi olabileceğini ve böylece her iki yazıtın da aynı zamanda yazılmış ve dikilmiş olabileceğini savunur (1999: 267). Yenisey yazıtlarındaki *türk* adı ile II. Doğu Türk Kağanlığı'nın kastedildiği bilinmektedir. Çünkü Yenisey yazıtlarında Uygurlar için *Uygur* adı kullanılmıştır. Yenisey yazıtları içerisinde *türk* adı iki yerde tespit edilmiş olup bunlar, Uybat III (E 32) Yazıtı'nın 10. satırı ile Podkuninskaya (E 71) Yazıtı'nın 2. satırında geçmiştir (Aydın 2011: 396). Uybat III (E 32) Yazıtı'nın 8. satırında geçen *El Çor* adı ve 10. satırda geçen *türk* adından hareket ederek burada adı geçen El Çor ile Küli Çor Yazıtı'ndaki El Çor'un aynı kişi olabileceği düşünülebilir. Bu durumda Uybat III (E 32) Yazıtı'nın VIII. yüzyılın ilk yarısında dikildiği öne sürülebilir.

Bay-Bulun I (E 42) Yazıtı'nın 7. satırında Inal Han adı geçmektedir: *erdem için inal <ka>nta n² üntüm e esiz e e? ökünçüg erdemim başı için e öldürdüm* “Kahramanlık için Inal Han'ın (huzuruna) çıktım, ne yazık! Pişmanlığımı kahramanlığımın başı için öldürdüm.” Buradaki *Inal* sözcüğü kişi adı değil büyük olasılıkla unvandır.

Telee Yazıtı'nın (E 46) 2. satırında *egüne (ergene?) totok er erdemi <ü>çün elime tapdım* “(Ben) Egüne (Ergene?) Totok. Erkeklik kahramanlığı için yurduma bağlandım” biçiminde okunup anlamlandırılabilir cümlede de Egüne veya Ergene totok adı o yörenin valisini işaret ediyor olmalıdır.

2. Yazıtlardaki Boy ve Halk Adlarından Yararlanılabilir

Yenisey yazıtlarında geçen boy veya halklar şunlardır: Akbay, Az, Altı Bag Bodun, Kırkız, Kümül, Okuz, Tokuz At Bodun, Tokuz Tatar, Tölis, Türgeş, Türk, Uygur (Aydın 2011). Ancak neredeyse boy adı geçen yerlerin tamamında sadece yazıt kahramanının hangi boya mensup olduğu belirtilmiştir. Bunun, Sayan-Altay bölgesinde Kırgız, Az, Çik gibi boyların dışında başka boyların da yaşadığı biçiminde çıkarılabilecek bir sonuçtan başka pek bir işe yaramayacağı açıktır.

3. Yazıtlardaki Bazı Tarihsel İpuçlarından Yararlanılabilir

Begre (E 11) Yazıtı'nın 9. satırını oluşturan *büş yëgirmi yaşında tavgaç kanga bardım a er erdemim için alpun altun kümüşüg egri teve elde kişi kazgandım a* “On beş yaşında Çin hanına gittim. Erkeklik kahramanlığımı elde etmek için sıkıntıyla altın, gümüş, tek hörgüçlü deve, yurda adam kazandım” cümlesinde, kahraman, on beş yaşında Çin kağanına gittiğini ve kahraman olduğu

için altın, gümüş ve tek hörgüçlü deve kazandığını bildiriyor. Elbette on beş yaşında Çin'e ne için gittiğini bilmek zordur. Belki de elçilik heyetinde yer almıştı. Ancak on beş yaş, elçi vb. devlet temsilcisi olmak için çok küçük olduğundan bu kimse belki elçilik heyetinde yer almış olabilir. Bu durumda Sayan–Altay bölgesi halklarının Çin ile ne gibi ilişkileri olduğu sorusu yanıt beklemektedir. Tabii bir diğer olasılık da ticaret vb. için gitmiş olmasıdır. Bu olasılık da kuvvetli olmakla birlikte yazıt kahramanı neden kahramanlığından dolayı elde ettiği şeyleri saymaktadır? Ticaret yapabilmek için kahraman olmak önemli midir? Yazıt kahramanının özellikle “Çin kağanına gittim” demesi oldukça şaşırtıcıdır? Sonuç olarak bu gidişlerin tarihinin tespit edilebilmesi çok zor görünmektedir. Konuyla ilgili ayrıca krş. (Bazin 1991: 99).

Çin yıllıklarında An Lushan 安祿山 isyanının başladığı yıllarda Tang 唐 sarayına Kırgızların dört elçi gönderdiği kayıtlıdır (Golden 2002: 148). Kırgızların Çin ile elçilik yoluyla iyi ilişkiler kurmak istediği açık olmakla birlikte Çin'in buna çok da sıcak bakmadığı söylenebilir (Golden 2002: 148–149). Belki de bunun temel gerekçesi Kırgızların Tang 唐 sarayına hayli uzak olmasıdır.

Yenisey yazıtlarının belki de en ilginç ve tarihsel açıdan en karmaşık cümlesi Altın–Köl II (E 29) Yazıtı'nın 7. satırındadır: *er erdem üçün töpöt kanka yalavaç bardım kelmedim* “Erkeklik kahramanlığım için Tibet hanına elçi olarak gittim (ancak) geri dönmedim.” Sayan–Altay bölgesi halklarının Tibet ile ilişkileri hangi yönde idi? Acaba bu ilişkiler ticari miydi? Bazin de Abakan–Minusinsk bölgesindeki Kırgızların Tibetlilerle nasıl bir elçilik ilişkilerinin olduğunu sorgular ve Altın–Köl II (E 29) Yazıtı'nın 840 ile IX. yüzyıl arasında dikilmiş olabileceğini belirtir ve Tibet'in Orta Asya'ya egemen olma düşüncesi nedeniyle Kırgızlar arasında bir elçilik heyetinin geliştirildiğini ve bunun da 840 ve 848 tarihleri arasında gerçekleşmiş olabileceğini dikkatlere sunar (1991: 96). Tabii Bazin'in verdiği tarih aralığı da oldukça ilginçtir. Çünkü Kırgızların Uygur Kağanlığı'nın topraklarını ele geçirdiği tarih ile de örtüşmektedir. Tibetlilerle olan ilişkilerle ilgili olmak üzere Yerbek II (E 149) Yazıtı'nın 6. satırındaki cümle de örnek olarak gösterilebilir: *töpöt üpede? birke tükendim e* “Tibet? ülkesinde? öldüm.” Bu cümlede *üpede* veya *öpede* okunabilecek sözcüğün ne olduğu belirsizdir ancak *birke tükendim* sözcük öbeği herhalde ‘ölmek’ anlamında bir deyim olmalıdır.

Tibetlilerin, Çinlilerin batıya ilerleyişini engelleyebilmek için Türgeşler (Tib. Dur–gyis) ve Halife ile işbirliği yaptıkları bilinmektedir. 732 ve 744'te bu iki gücün elçileri Tibet sarayında bulunuyordu. Hatta 732'de Tibetli prenses Dron–ma–lod Türgeş kağanına gelin olarak verildi (Hoffman 2003: 513). Tibet ve Türgeşler arasındaki bu kız alışverişi hakkındaki Çin kaynakları için bk. (Chavannes 2007: 77). Bu bilgiden hareket edildiğinde Türgeş ve Halifenin elçilik heyetinin ikinci geliş tarihi oldukça anlamlıdır. 744 yılı II. Doğu Türk Kağanlığı'nda baş gösteren karışıklıkların tarihini işaret eder. Bu dönemde Türgeş kağanı Baga Tarkan'dır. Baga Tarkan'ın etraftaki diğer halklarla iyi geçindiği verilen bilgiler arasındadır (Salman 2002: 416). Baga Tarkan döneminde Sayan–Altay halklarıyla elçilik ilişkisi içerisinde olması II. Doğu Türk Kağanlığı'nı yıkma politikasının ürünü olabilir. Bilindiği gibi II. Doğu Türk Kağanlığı Basmlı, Karluk ve Uygurların ittifakı ile yıkılmıştı. Acaba Tibetlilerin ve Türgeşlerin de bunda katkısı var mıydı?

Tibetlilerin İç ve Orta Asya'da Çin'in ticari anlamdaki egemenliğini ele geçirmek için diğer halklarla işbirliği yapmış olması da önemli bir bilgidir. Çok zaman Arap ve Tibet tacirleri ticarete Çinli rakiplerini bastırmışlardı. Her yıl halifelik topraklarından üç defa 20–24 deveden oluşan kervanların Minusinsk havzasına desenli kumaş getirdiğine dair bilgiler de bulunmaktadır (Gumilëv 2002: 464). Başta Kırgızlar olmak üzere Sayan–Altay bölgesi halklarının Tibet ve Arap dünyası ile ticarete oldukça ileri düzeyde oldukları söylenebilir.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/2 Spring 2012

İyme I (E 73) Yazıtı'nın 7. satırındaki *tejr<i> élimke er erdemim için uygur kanda berü kel[tim]* "Kutsal yurduma, erkeklik kahramanlığım için Uygur kağanından geri geldim" cümlesinde Uygur kağanına gidildiği belirtilmiştir. Bu durumda yazıtın 745'ten önce yazılmış ve dikilmiş olması söz konusu olamaz. Uygurlarla ilgili bir diğer cümle de Uybat VI (E 98) Yazıtı'nın 3. satırında geçmektedir: *orkon yérini <al>dokda azıglıg toñuz teg tirig beg esiz* "Orhon yurdunu aldığımızda azılı (vahşi) domuz gibi (idiniz). Beyiniz Tirig (idi). Ne yazık!" Yazıtın bu cümlesi, Kırgızların Orhon bölgesini ele geçirdikleri 840 tarihini işaret ediyor olmalıdır. Bu durumda Uybat VI (E 98) Yazıtı'nın 840'tan önce yazılmış ve dikilmiş olduğu düşünülemez.

4. Sonuç

Yenisey yazıtları ilk bulunan yazıtlar olması nedeniyle oldukça önemli bir yere sahiptir. Ancak tamamında tarih kaydının olmaması, daha çok eş, çocuk gibi aile bireylerinden ayrılmanın verdiği keder, göğe, güneşe ve yer-suya duyulan özlem anlatıldığı için tarihsel olaylar bakımından, bu yazıtlardan yararlanmak çok zordur. Bu nedenle Türk dili dışındaki bilim dallarının ilgisini pek çekmemiştir. Ancak çok net olmamakla birlikte yazıtların bir bölümünde bölük pörçük kimi bilgilerden hareket ederek Sayan–Altay bölgesi halkları hakkında bilgi edinmek mümkündür. Ancak yazıtların tarihlendirilmesi konusu hâlâ aydınlanmayı beklemektedir. Bu yazıda çok az da olsa bazı yazıtlardaki ipuçlarından hareket edilerek en azından yüzyıl olarak tarihlendirilmesi yapılmaya çalışılmıştır.

KISALTMALAR VE KAYNAKLAR:

- AYDIN, E. 2007. Eski Türk Yazıtlarındaki Kırgız Seferleri Üzerine Notlar. *Sibirische Studien / Sibiryaya Araştırmaları* 2/1, 41–64.
- AYDIN, E. 2011. Yenisey Yazıtlarında Geçen Türk Boyları Üzerine Notlar. *Turkish Studies* 6/1, 390–398.
- BARTOLD, V. V. 2010. *Orta Asya, Tarih ve Uygarlık*. Türkçeye çev.: A. Batur, İstanbul: Selenge.
- BATMANOV, I. A. – Z. B. ARAGAÇI (ÇADAMBA) – G. F. BABUŞKİN. 2006. *Eski ve Bugünkü Yenisey Dili*. Türkçeye çev.: K. Sarıgül – İ. Aydemir. Bişkek: Avrasya.
- BAZIN, L. 1991. *Les systèmes chronologiques dans le monde turc ancien*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- BAZIN, L. 1993. Quelques remarques d'Epigraphie Turque ancienne. *Türk Dilleri Araştırmaları* 3, 33–41.
- BUTANAYEV, V. – İ. BUTANAYEVA. 2007. *Yenisey Kırgızları, Folklor ve Tarih*. Türkçeye çev.: Y. Gümüş, İstanbul: Ötüken.
- CHAVANNES, E. 2007. *Batı Türkleri / Çin Kaynaklarına Göre*. Türkçeye çev.: M. Koç, İstanbul: Selenge.
- CLAUSON, G. 1976. Tonyukuk Abidesi Hakkında Bazı Notlar. Türkçeye çev.: İ. Enginün. *Türkiyat Mecmuası XVIII* (1973–1975), 141–148.
- DROMPP, M. R. 1991. Supernumerary Sovereigns: Superfluity and Mutability in the Elite Power Structure of the Early Turks (Tujue). G. Seaman – D. Marks (edd.): *Rulers from the Steppe: State Formation on the Inner Eurasian Periphery*, Los Angeles: University of Southern California, 92–115.

- ED: CLAUSON, G. 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University.
- ERDAL, M. 1993. The runic grafiti at Yar Khoto. *Türk Dilleri Araştırmaları* 3, 87–108.
- ERDAL, M. 2002. Anmerkungen zu den Jenissei-Inschriften. M. Ölmez – S.-Ch. Raschmann (hzl.): *Splitter aus der Gegend von Turfan*. (Festschrift für Peter Zieme anlässlich seines 60. Geburtstags). İstanbul, Berlin: [TDAD: 35], 51–73.
- EREN, H. 2004. A. M. Şçerbak, *Tyurkskaya runika, Proishojdenie drevneyşey pis'mennosti Tyurok, granicy ee rasprostraneniya i osobennosti ispol'zovaniya*, St-Petersburg, 2001, 147 s. Rossiyskaya Akademiya Nauk. Institut lingvistiçeskich Issledovaniy. *Türk Dili* 636, 821–825.
- GIRAUD, R. 1999. *Gök Türk İmparatorluğu, İlteriş, Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları (680–734)*. Türkçeye çev.: İ. Mangaltepe. İstanbul: Ötüken.
- GOLDEN, P. B. 2002. *Türk Halkları Tarihine Giriş*. Türkçeye çev.: O. Karatay, Ankara: Karam.
- GÖMEÇ, S. 1999. Kagan inisi İl Çor Tigin. *XII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 265–270.
- GUMİLËV, L. N. 2002. *Eski Türkler*. Türkçeye çev.: D. A. Batur. İstanbul: Selenge.
- HOFFMAN, H. 2003. Eski ve Orta Çağlarda Tibet. Türkçeye çev.: Ş. Tekeli. D. Sinor (der.): *Erken İç Asya Tarihi*. İstanbul: İletişim, 499–536.
- KIZLASOV, L. R. 1960. Novaya datirovka pamyatnikov Yeniseyskoy pis'mennosti. *Sovetskaya Arheologiya* 1960/3, 93–120.
- KORMUŞİN, İ. V. 2001. Kuzey Tuva Öğök-Turan Vadisindeki Göktürk Anıtlarının Bazı Özellikleri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 2000, 257–261.
- KORMUŞİN, İ. V. 2008. *Tyurkskiye Yeniseyskiye yepitafii, grammatika, tekstologiya*. Moskova: Nauka.
- LİU, M.-T. 2006. *Çin Kaynaklarına Göre / Doğu Türkleri*. Türkçeye çev.: E. Kayaoğlu – D. Banoğlu, İstanbul: Selenge.
- ÖSAWA, T. 2011. Türk Bilge Kağan Tahta Oturduğu Zaman Kim Tölis Şad İdi?. Ü. Çelik Şavk (ed.): *“Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl” Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Kitabı*, c. 2, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 611–628.
- POTAPOV, L. P. 1972. Tyulberi Yeniseyskih runiçeskih nadpisey. *Tyurkologičeskiy Sbornik* 1971, 145–166.
- SALMAN, H. 1998. *Türgişler*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- SALMAN, H. 2002. Türgişler. H. C. Güzel – K. Çiçek – S. Koca (edd.): *Türkler*, c. 2, Ankara: Yeni Türkiye, 412–420.
- USEEV, N. 2010. Sahiplerinin Boyu Belirtilen Köktürk Harfli Yazıtlar. *Turkish Studies* 5/4, 1516–1521.
- VASİLYEV, D. D. 1983. *Korpus Tyurkskih runiçeskih pamyatnikov basseyna Yeniseya*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/2 Spring 2012

-
- VASİLYEV, D. D. 2011. Güney Sibirya'daki Gök Türk Runik Yazıtlarında Adları Geçen Kişilerin Hayatları ve Kahramanlıkları Hakkındaki Tarihi Bilgiler. Ü. Çelik Şavk (ed.): "*Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl*" Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Kitabı, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, c. 2, 901–910.